
Секція 3.

СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Святослав Терський,
 доктор історичних наук, професор
 Інституту гуманітарних та соціальних наук
 Національного університету «Львівська політехніка»,
 провідний науковий працівник Львівського історичного музею

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЛІТОПИСНИХ ТИВЕРЦІВ VIII-XI СТ.: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Стаття присвячена аналізу сучасного стану вивчення археологічних пам'яток літописних тиверців епохи раннього середньовіччя, за археологічними знахідками із території від Правобережжя Дніпра до Карпат. З'ясовано розбіжність у поглядах стосовно локалізації пам'яток літописних тиверців. Обґрунтовується висновок про належність тиверцям пам'яток X ст. у Середньому Подністрів'ї.

Ключові слова: *раннє середньовіччя, археологічні пам'ятки, тиверці, городища, Середнє Подністрів'я.*

Серед племен південно-західного порубіжжя Київської держави важливе місце належить тиверцям. За Літописом Руським у 885 р. князь Олег намагався узалежнити уличів і тиверців [3, с. 14]. 907 р. вони брали участь у поході князя Олега на Царгород. Тоді тиверці названі в літописі «толковинами» [3, с. 16]. М. Грушевський вважав, що до «толковинів» київського князя належали ті племена, які «добровільно чи не добровільно, наслідком «примучування» підпали його політичному впливу, послали з київським князем в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дані, ані не мали інших зобов'язань супроти нього, чи якихось обмежень своєї управи» [10, с. 412], тобто, «толковини» – це «автономні племена, зобов'язані до висилання своїх військ на поміч київському князю» [10, с. 419]. Проте, на думку сучасного дослідника Л.П. Михайлини термін «толковини» має в своїй основі давньослов'янське «тълкъ» – перекладач, що відповідно вказує на використання тиверців як перекладачів, оскільки вони мешкали в зоні активних мовних контактів і безперечно володіли грецькою мовою, необхідною під час походу на Візантію [13, с. 180]. У зв'язку із походом князя Ігоря на Візантію в 944 р. тиверці востаннє згадуються в літописі [3, с. 25]. Більшість авторів пояснюють зникнення тиверців із сторінок літопису у зв'язку з їх повним підпорядкуванням Київській державі [13, с. 180]. Однак, інформатор візантійського імператора Костянтина Багрянородного, який точніше відобразив військово-політичну ситуацію в Північному Причорномор'ї в середині X ст., перерахувавши «данників Русі» древлян, уличів, лучан та «інших слов'ян» не згадує це плем'я серед сусідів імперії [1, с. 157].

На думку деяких дослідників, це може свідчити про захоплення їх племінної території печенігами та наступну міграцію тиверців на північ [19, с. 16], хоча не можна виключати й припущення про включення тиверців у склад об'єднання уличів, внаслідок міграції останніх із сходу на захід.

Серед дослідників існує розбіжність у визначенні території розселення тиверців. Частина з них, у першу чергу ті, хто базував свою думку на аналізі літопису, розміщає сусідні племена уличів поміж Південним Бугом та Дністром, залишаючи тиверцям лише Правобережжя Дністра. Аналізуючи дані археологічних досліджень, було висловлено припущення, що тиверці утворили своє племінне князівство ще в першій половині VIII ст. [21, с. 136-139], а їх походження виводилось від племені антів [17, с. 129].

Однак ключовими при визначенні територіальних меж племінної території можуть бути лише дані археологічних досліджень, які масштабно розпочалися на даній території лише в другій половині XX ст. Тривалий час пам'ятки Правобережжя Дністра в межах Чернівецької області досліджував Б.О. Тимошук, а в межах Молдовської республіки – Г.Б. Федоров, а згодом І.А. Рафалович. Б.О. Тимошук навіть окреслив археологічні ознаки старожитностей тиверців на Правобережжі [23, с. 139-140], якими він вважав домішки до глиняного тіста кераміки піску й слюди та форму укріплених поселень – переважно невеликі круглі чи овальні в плані городища, укріплені земляними валами й ровами.

Лівобережжя Дністра досі не дочекалося системних досліджень пам'яток доби Київської держави, не дивлячись на те, що детальна карта давніх укріплень краю була створена ще на початку ХХ ст. [18]. Найбільш значні польові роботи на слов'янських пам'ятках Лівобережжя досі було проведено лише у 1952-1953 рр. російським археологом М. І. Артамоновим. Тоді було обстежено та продатовано раннім середньовіччям городища в Глибівці, Калюсі, Дерешові, Вищеольчедаєві, Попелюхах, Маціорському та Григорівці [4; 5]. Широкоплановими розкопками досліджено залізоборне поселення поруч городища в Григорівці [6]. У 1980-і рр. пам'ятками Лівобережжя зацікавились кам'янець-подільський вчений С.Е. Баженова, яка провела дослідження Глибівського городища, та молдавський археолог М. Тельнов – дослідник найбільшого на сьогодні за розмірами поселення Скок VIII-IX ст. у Середньому Подністров'ї. Останній досі залишається головним польовим дослідником слов'янських старожитностей Правобережжя в Молдовській республіці. Натомість, історико-археологічні огляди Правобережного Подністров'я готує Р.А. Рабинович, а фрагментарний огляд ранньосередньовічних пам'яток Подністров'я в межах лише Хмельниччини зроблено С. Маярчаком [12].

Вже Г. Б. Федоров однозначно відніс слов'янські археологічні пам'ятки Правобережжя Дністра племенам тиверців. Натомість Б. О. Тимошук вважав, що городища на Правобережжі Дністра в межах Північної Буковини належали тиверцям, а в межиріччі Прута й Сирета – хорватам [21, с. 139-140]. На думку дослідника слов'янських городищ VIII-XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем М. П. Кучери, племінна межа між тиверцями та карпатськими хорватами проходила не по Пруту, а по Дністру на лінії р. Збруч. Ця межа відповідає територіальному членуванню виділеної дослідником Дністровсько-Сиретської групи городищ на дві частини – східну – по Дністру (15 городищ) і західну – між Дністром, Прутом і Сиретом (22 городища). Городища східної частини вниз по Дністру, які підходять до Дністровсько-Реутської групи тиверських укріплень М. П. Кучера також вважав пам'ятками літописних тиверців [11, с. 124]. Натомість в середовищі кам'янецьких археологів утвердилася думка стосовно належності пам'яток Середнього Подністров'я відразу трьом племінним групам – уличам, тиверцям та східним хорватам [8, с. 13].

Археологічними дослідженнями встановлено, що більшість цих городищ виділеної М. П. Кучерою Дністровсько-Сиретської групи походить з ранньозалізного віку, або, можливо, навіть з енеоліту. Так, найбільше з них – Маціорське – мало площу близько 25 га. Проте, як неодноразово зауважував М. П. Кучера, існування пізніших поселень на давніших городищах не випадкове, оскільки викликано потребою використання слов'янами раніше покинутих укріплень.

Тиверська частина цієї групи городищ займає обидва береги Дністра, поширюючись в основному на його Лівобережжі (рис. 1). Тут відстань між городищами 7-8, рідше 12-23 км [11, с. 123]. До типових слов'янських укріплень відносять городища Баламутівка, Горішні Шерівці І. Добринівці, Ломачинці, Глибівка, Попелюхи, Рудь, Мерешівка.

Певна подібність до південнобузьких городищ уличів помітна в розташуванні Ломачинського та Горішньо-Шерівецького городищ на ступінчастих схилах що закінчувались мисом з джерелом.

Хоча городища Правобережжя Дністра почали виникати вже у VIII ст., проте більшість городищ Дністровського Лівобережжя існувала лише з IX-X ст. (про це свідчить наявність поряд з гончарною також і ліпної кераміки).

Слабка вивченість городищ Середнього Подністров'я не дозволяє переконливо окреслити тиверське територіальне племінне ядро. Однак, певні дані для висновків все ж таки є. Перш за все це городища спеціально зведені для потреб племінної еліти. Так, на обмеженій частині Лівобережжя у Х ст. зводиться низка городищ площею до 0,5–1,0 га в Вищеольчедаєві, Попелюхах, Пилипах Хребтіївських, Глибівці. Розкопки, проведені на останньому з них встановили перебування там військового гарнізону та спалення пам'ятки наприкінці Х ст. [7]. Разом з тим певні центри існували, переважно, вздовж р. Дністер. Одне з них – трискладове городище у Григорівці площею більше 20 га, на якому досліджено один з центрів залізоборного ремесла [5, с. 107; 6]. Окрім городища 23-х горнів, відкрито на селищі поблизу. Знахідка бронзового перстня IX ст. [5, с. 110] дозволяє датувати увесь комплекс IX-X ст.

У тісному зв'язку з мешканцями Григорівського городища перебувала залага невеличкого (близько 0,35 га) городища поблизу с. Рудь, яке мало селище площею 4,5 га [11, с. 125]. Воно розташовувалося лише за 8 км південніше, на протилежному (правому) березі Дністра. Тут теж займалися залізоборкою. Виявлено піч для випалу залізної руди, глиняні сопла та кілька сиродутних горнів для виготовлення заліза.

Появу князівських фортець на території Хотинської височини та суміжного Правобережжя Дністра зазвичай датують рубежем IX-X ст. [22, с. 57-65; 24, с. 225]. Подібні висновки сьогодні є в конфлікті з тезами про присутність давніх угорців в Дністро-Дунайському межиріччі («Ателькузі») напередодні свого переходу в Паннонію [16, с. 26]. У зв'язку з цим наводяться дані письмових джерел про панування на цій

території угорців з 30-х рр. IX ст. по 30-і рр. X ст. З цієї ж причини приєднання придністровських племен Київською державою допускають не раніше другої половини 30-х – початку 40-х рр. X ст. [15, с. 6]. Припускають, що саме угорці ізолювали місцеві старожитності від скандинавського впливу.

Однак, категоричні висновки про відсутність слідів діяльності скандинавів у регіоні заперечуються даними досліджень останніх років. Так, аналіз вістрів стріл з Алчедарського та Єскимауцького городищ, а також з городища Рухотин (ур. Корнешти) показав помітну присутність скандинавського дружинного елемента на Правобережжі Дністра у X ст. [14, с. 70-72, рис. 1-2].

Ці знахідки нерідко пов'язують з походом київського князя Володимира на хорватські землі, який мав призвести до часткового запусіння межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, значного зменшення кількості городищ і поселень й відтоку мешканців із цих земель. На підтвердження наводиться записка візантійського топарха, який перебував у 991 або 992 р. у м. Маврокастро (сучасний Білгород-Дністровський Одеської обл.), в якій повідомляється про те, що якісь війська «зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було цілковито розорено не менше п'ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до нас ніби бурею було охоплене, а люди, ні в чому не винні, звинувачені в порушенні клятви, опинилися у владі рук і мечів» [2, с. 129]. Звістки про ці воєнні дії налякали місцевих мешканців, підвладних топарху, тому що вони були «сусідами царюючого на північ від Дунаю, сильного численним військом і гордого бойовою силою», очевидно, великого київського князя Володимира [2, с. 130].

Натомість, сучасні дослідники Правобережного Подністров'я допускають ослаблення на початку – в середині XI ст. влади Київської держави у регіоні внаслідок руху на Дунай кочових племен з глибин Євразійських степів. При цьому значні простори Придністров'я оголошуються нічийною, ніби, нейтральною землею між Галицьким князівством та кочівниками [15, с. 6-7].

Однак, відступ слов'ян із територій південніше р. Ушиці (літописна південна межа володінь князя Данила Галицького), очевидно під натиском степовиків, не відбувся одномоментно. Частина мешканців після подій кінця X ст. залишилася на своїх місцях, про що свідчать матеріали XI–XII ст., виявлені на городищах у Дерешові, Григорівці, Вищеольчедайові та Попелюхах. Таким чином, цілком справедливою є думка, що територія Лівобережжя Дністра південніше р. Ушиця хоча би в окремі періоди знаходилася під контролем Галицького князівства, яке виділилося зі складу Київської держави наприкінці XI ст. Побудова чисельних городищ у XII–XIII ст. північніше р. Ушиця, очевидно, є свідченням поступового переселення мешканців степового порубіжжя під захист оборонної системи, зведеної галицькими князями.

Таким чином, формування племінного ядра тиверців відбувалося по обидва боки р. Дністер поблизу від стику Чернівецької, Вінницької та Хмельницької областей. З'ясування багатьох сторін історії тиверців, так і справжньої південної межі галицького Пониззя є можливим лише за умови повноцінного вивчення всього комплексу пам'яток Середнього Подністров'я.

Список використаних джерел та літератури

1. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / под ред. Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева. – М., 1989. – 350 с.
2. Литаврин Г. Г. «Записка греческого топарха» (документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) / Г.Г. Литаврин // Из истории средневековой Европы (X–XVII вв.). – М., 1957. – С. 114-130.
3. Літопис Руський за Іпатіївським списком / перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
4. Артамонов М.І. Південноподільська експедиція (попереднє повідомлення) / М.І. Артамонов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М.; Л., 1953. – Вып. 51. – С. 252.
5. Артамонов М.И. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952-1953 гг. / М.И. Артамонов // Краткие сообщения института истории материальной культуры. – М.; Л., 1955. – Вып. 59. – С. 100-117.
6. Артамонов М.И. Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре / М.И. Артамонов // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л., 1955. – Вып. 7. – С. 26-29.
7. Баженов О.Л. Глибівське давньоруське городище IX–XI ст. в Середньому Подністров'ї / О.Л. Баженов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8(10). – С. 191–196.
8. Баженов О.Л. Давньоруське Пониззя середини XII–середини XIII ст.: соціально-економічний, військово-політичний і культурно-духовний аспекти. Автореф. дис. ... к. іст. н. / О.Л. Баженов. – Чернівці, 2005. – 20 с.
9. Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.). – Чернівці, 2005. – 744 с.

10. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн.– Т. I: До початку XI віка / М. Грушевський.– Київ: Наукова думка, 1991.– 736 с.
11. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П. Кучера.– Київ, 1999.– 230 с.
12. Маярчак С.П. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Автореф. дис. ... к. іст. н. / С.П. Маярчак. – Київ: Ін-тут археології НАН України, 2012.– 16 с.
13. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Л.П. Михайлина. – Київ: Ін-т археології НАН України, 2007. – 300 с.
14. Пивоваров С.В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я / С.В. Пивоваров, В. Калініченко // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф.– Кам'янець-Подільський, 2013.– С. 66-72.
15. Рабинович Р.А. Карпато-Днестровские земли во второй половине IX – первой половине XIII вв. (Историко-археологическое исследование. Автореферат дис. канд. ист. наук / Р.А. Рабинович. – СПб., 1997. – 20 с.
16. Рабинович Р. Карпато-Днестровские земли и Киевская Русь: особенности взаимодействия / Р. Рабинович // Русин.– 2007.– № 2 (8).– С. 26-36.
17. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В.В. Седов – М.: Наука, 1982. – 326 с.
18. Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии / Е.И. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 200-354.
19. Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII-X вв. Автореф. ... к. и. н. / Н.П. Тельнов. – Ленинград, 1990. – 18 с.
20. Терський С.В. Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар / С.В. Терський // Вісник Львівської комерційної академії. Гуманітарні науки.– Львів, 2014. – Вип. 12. – С. 46-53.
21. Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-XI ст. / Б.О. Тимошук. – Київ: Наук. думка, 1976.– 178 с.
22. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.О. Тимошук.– Київ: Наук. думка, 1982.– 206 с.
23. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X ст. н. э. / Б.А. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
24. Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам / Б.А. Тимошук. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.

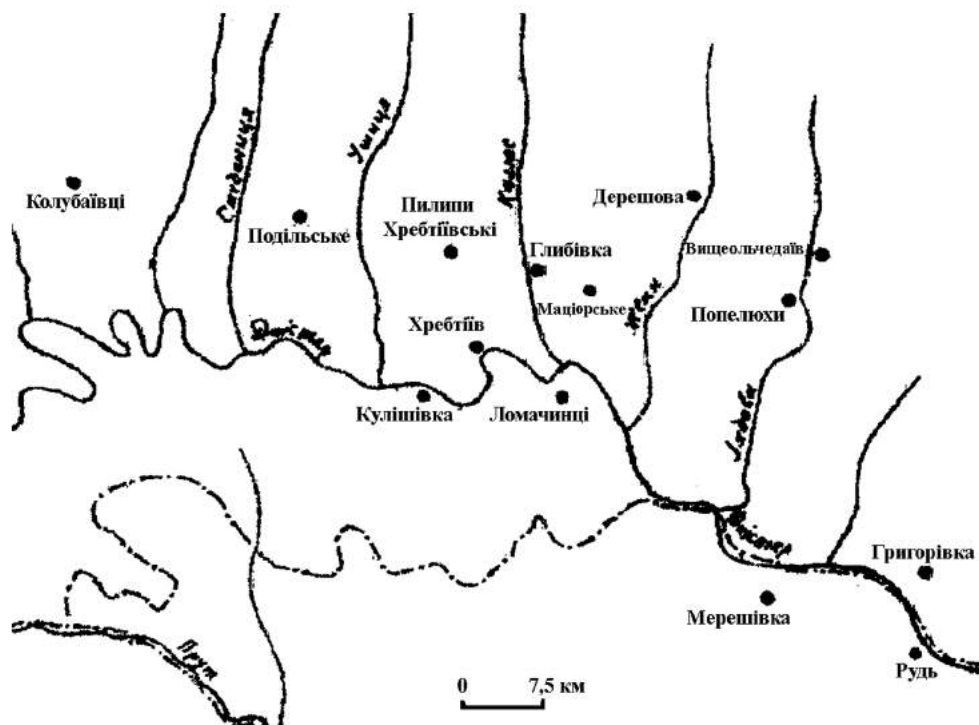

Рис. 1 Городища Середнього Подністров'я IX-XI ст. (за М. П. Кучерою).